

мети – запобігання глобальному потеплінню та відвернення пов'язаних із цим руйнівних процесів. Водночас убачається необхідним провадження більш розширеного співробітництва в аспекті фінансування, обміну інформацією та технологіями між розвиненими державами та держава-

ми, які мають менші можливості щодо запровадження та виконання кліматичних програм. А головне, сучасні темпи переходу до кліматично сприятливих способів життєдіяльності виявляються занадто повільними і потребують прискорення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винярска М.Г. Формування міжнародної еколого-економічної політики щодо зміни клімату. Науковий вісник НЛТУ України. 2017. Вип. 27(7). С. 41–45.
2. Рамкова Конвенція ООН зі зміни клімату прийнята Конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку від 9 травня 1992 р. База даних «Законодавство України». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_044/page (дата звернення 15.10.2018)
3. Бардіна О.О. Міжнародне нормативне забезпечення вирішення проблем зміни клімату. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 5. С. 131–137.
4. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату від 11 грудня 1997 р. База даних «Законодавство України». URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801 (дата звернення 15.10.2018).
5. Поправка до Кіотського протоколу. URL: https://unfccc.int/files/kyoto_protocol/application/pdf/kp_doha_amendment_russian.pdf (дата звернення: 16.10.2018).
6. Березюк Т.В. Особливості застосування рамкових угод у міжнародно-правовому регулюванні зміни клімату. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2013. № 5–6. С. 188–191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2013_5-6_32 (дата звернення: 15.10.2018).
7. Паризька угода від 12 грудня 2015 р. // База даних «Законодавство України». URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61 (дата звернення: 15.10.2018).
8. Шевченко О.В. Проблема глобальної зміни клімату в контексті міжнародної безпеки. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2017. №130. С. 24–38.
9. Монреальський протокол прийнятий 16 вересня 1987 р. База даних «Законодавство України». URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_215 (дата звернення: 15.10.2018).
10. Бардіна О.О. Роль міжнародних інституцій у регулюванні зміни клімату. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2013. № 3. С. 138–143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2013_3_25 (дата звернення: 16.10.2018).
11. Climatechange. Global Warming of 1.5 °C an IPCC special report. URL: http://report.ipcc.ch/sr15/pdf/sr15_chapter1.pdf (дата звернення: 16.10.2018).
12. Гордієнко Т. Міжнародний семінар і конференція ISO та SIS з питань зміни клімату. Стандартизація. Сертифікація. Якість. 2009. № 6. С. 4–5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ssia_2009_6_3 (дата звернення: 15.10.2018)
13. Про міжнародну конференцію «Глобальні та регіональні зміни клімату». Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. 2010. Т.4. С. 163–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gighge_2010_4_21 (дата звернення: 16.10.2018).
14. The Climate Change Performance Index 2018. URL: https://www.climate-change-performanceindex.org/sites/default/files/documents/the_climate_change_performance_index_2018.pdf (дата звернення 15.10.2018).

УДК 341:331.556.4

ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

THE NOTION AND CATEGORIES OF FORCED MIGRANTS UNDER INTERNATIONAL LAW

Завгородня В.М., к.ю.н.,
завідувач кафедри міжнародного, європейського права
та цивільно-правових дисциплін
Сумський державний університет

Полянська Є.А., студентка
Сумський державний університет

Стаття присвячена дослідженню поняття «вимушений мігрант» у міжнародному праві, з'ясуванню становлення та особливостей міжнародно-правового захисту окремих категорій вимушених мігрантів. Встановлено, що належність вимушених мігрантів до тієї чи іншої категорії, а також відмежування вимушених мігрантів від інших осіб, що покидають місця свого постійного проживання, визначаються факторами, які спонукали мігранта до переміщення.

Ключові слова: міграція, вимушені мігранти, міжнародно-правовий статус вимушених мігрантів, біженці, екологічні біженці.

Статья посвящена исследованию понятия «вынужденный мигрант» в международном праве, изучению становления и особенностей международно-правовой защиты вынужденных мигрантов. Установлено, что принадлежность вынужденных мигрантов к той или иной категории, а также отграничение вынужденных мигрантов от иных лиц, покидающих места своего постоянного проживания, определяются факторами, побуждающими мигрантов к перемещению.

Ключевые слова: миграция, вынужденные мигранты, международно-правовой статус вынужденных мигрантов, беженцы, экологические беженцы.

The article is devoted to the study of the concept of forced migrant under international law. The formation and features of the international legal protection of forced migrants are investigated. The number of factors causing forced migration is growing rapidly in the modern world and contemporary international law appeared to be unable to establish legal status of several categories of forced migrants.

The authors argue that there is an urgent need to formulate a general definition of a forced migrant under international law and to identify the particularities for certain categories: refugees, internally displaced persons, asylum seekers, environmental refugees and others.

A forced migrant should be considered a person who, under the pressure of exceptional circumstances, is forced to leave his/her habitual residence in order to resettle permanently or on a long-term basis to another country or another region within the country of residence. These

exceptional circumstances should include a direct threat to the life and health of forced migrants (armed conflicts, international and non-international, massive and prolonged violations of human rights, discrimination in various aspects, natural or technological disasters, climate change and other circumstances that cause environmental hazards, famine, lack of drinking water, etc.). Forced migrants must be distinguished from labor and other migrants searching for better economic opportunities abroad. It has been also established that the belonging of forced migrants to one category or another is determined by factors that induce migrants to move.

Key words: migration, forced migrant, international legal status of forced migrants, refugees, environmental refugees.

Протягом усієї історії людства існувала проблема вимушеного переселення людей внаслідок воєн, переслідувань за різними ознаками, економічних і соціальних негараздів та інших факторів. У той чи інший спосіб держави намагалися вирішити цю проблему, обстоюючи, в першу чергу, власні економічні і політичні інтереси. Розвиток світової спільноти та гуманізація сучасного міжнародного права перемістили вектори врегулювання вимушеної міграції та статусу переселенців у площину захисту прав людини. Особи, які вимушені змінювати місце свого проживання чи постійного перебування через вплив факторів, що жодним чином від них не залежать, потребують особливого захисту. Тим часом далеко не всі категорії вимушених мігрантів такий захист можуть отримати відповідно до норм міжнародного та національного права. З іншого боку, значна кількість людей переміщується з однієї країни в іншу в пошуках кращих економічних умов, не будучи прямо і безпосередньо змушеними до міграції внаслідок загроз життю, здоров'ю чи свободі. Такі особи не можуть вважатися вимушеними мігрантами і, отже, претендувати на особливий захист у державі перебування. Чіткого визначення поняття «вимушений мігрант» сучасне міжнародне право не містить, що значно ускладнює як регламентацію правового статусу вимушених мігрантів, так і можливості захисту прав цієї вразливої категорії людей.

В українській юридичній науці активно розроблялася проблематика правового статусу окремих різновидів вимушених мігрантів, насамперед, біженців у конституційному (В.Д. Андрієнко, Ю.М. Білуха, І.Г. Ковалишин, В.Ф. Погорілко, Ю.М. Тодика, В.М. Шаповал та інші) та міжнародно-правовому (М.В. Буроменський, О.І. Котляр, О.Р. Поєдинок, А.Л. Чернявський, Ю.С. Шемшученко та інші) аспектах. Найвні також публікації, які стосуються переміщених осіб (О.В. Бакаєв, А.О. Фесенко), осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту (Я.О. Грабова, М.В. Коншина, К.О. Калаченкова). Значну увагу правовим аспектам вимушеної міграції приділяють і зарубіжні вчені, зокрема, Д.К. Бекашев, Д.І. Іванов, Дж. Лоешер, Дж. Макадам, Н. Сігона, Е. Фіддіан-Квасміель. Однак дискусія щодо визначення поняття вимушених мігрантів і щодо правового їх правового статусу ще далека від завершення і практично залишається на рівні постановки проблеми.

Метою статті є дослідження поняття вимушених мігрантів у міжнародному праві, встановлення факторів, що змушують до міграції, як критеріїв поділу цих осіб на категорії з відмінним правовим статусом.

Міграція – це переміщення населення через кордон тих чи інших територій у межах однієї країни (внутрішня міграція) або з однієї країни в іншу (зовнішня міграція) зі зміною назавжди чи на тривалий час постійного місця проживання або з регулярним поверненням до нього [1, с. 641]. Залежно від того, чи відбувається переміщення людей за їхнім бажанням чи всупереч йому, розрізняють добровільну (з економічних, соціальних причин, або ж, хоча й під тиском різного роду обставин, але з власної волі), примусову міграцію (наприклад, у разі депортації чи работоргівлі).

Згідно з визначенням Міжнародної асоціації з вивчення вимушеної міграції (IASFM), вимушена міграція – це загальний термін, який охоплює переміщення біженців і внутрішніх переміщених осіб (у результаті збройних конфліктів), а також людей, які переміщуються через стихійні лиха, екологічні катастрофи, хімічні чи ядерні аварії, голод, а також так звані «проекти розвитку», пов'язані

з масштабним будівництвом доріг, аеропортів, морських портів, створенням біосферних резерватів тощо [2].

Як і фактори, що зумовлюють міграцію, різновиди вимушеної міграції надзвичайно різноманітні. Не всі категорії вимушених мігрантів мають нині особливий правовий статус. Сучасне міжнародне право визначає стандарти захисту, насамперед, зовнішніх вимушених мігрантів, а в окремих випадках – і найбільш вразливих категорій мігрантів внутрішніх.

Перші спроби вирішення проблеми вимушеного переселення людей (що набула небувалої до цього гостроти у результаті Першої світової війни, революцій та розпаду колишніх імперій), у тому числі правовими засобами, пов'язуються з діяльністю Ліги Націй.

Рада Ліги Націй у 1921 році організувала проведення Женевської конференції з питань біженців, внаслідок якої, власне, і сформувалося міжнародно-правове поняття першої категорії вимушених мігрантів – біженців [3, с. 5]. У рамках Ліги Націй була створена і договірна основа міжнародного співробітництва щодо захисту біженців: підписані Угода про видачу посвідчень особи російським та вірменським біженцям 1926 року [4], Конвенція про міжнародний статус біженців 1933 року [5], Тимчасова угода про статус біженців, що прибувають із Німеччини, 1936 року [6] та Конвенція про статус біженців, що прибувають із Німеччини, 1938 року [7], Угода про правовий статус російських та вірменських біженців 1928 року [8] та деякі інші документи, які визначали правовий статус біженців, питання їх соціального забезпечення, репатріації, адміністративні і контрольні заходи. Зокрема, поняття «біженець» передбачалося у ст. 2 Угоди про видачу посвідчень особи російським та вірменським біженцям. Біженцем визначалася особа російського походження чи особа вірменського походження, що раніше була підданою Оттоманської імперії, яка не користується або більше не користується захистом уряду СРСР чи уряду Турецької Республіки відповідно і яка не набула іншого громадянства.

Ліга Націй намагалася створити й організаційні умови для захисту біженців. Під її егідою у різні роки діяли Міжнародне бюро у справах біженців, Міжурядовий комітет у справах біженців, Міжнародна організація у справах біженців [9, с. 21–22]. Проте, як зазначає Д.В. Іванов, підсумки міжнародного захисту біженців у період 1921–1945 років були незначними, що пояснювалося відсутністю у Ліги Націй достатньої матеріальної і фінансової бази для фінансування дорогих проектів надання допомоги біженцям, а також несформованість системи міжнародних договорів у сфері вимушеної міграції – держави-учасниці обмежувалися підписанням міжнародних договорів, але не ратифікували їх. Так, Конвенцію про міжнародний статус біженців ратифікували лише вісім держав, а Конвенцію про статус біженців із Німеччини – лише дві [3, с. 6].

Проблема вимушеної міграції ще більш загострилася через прихід нацистів до влади в Німеччині та внаслідок Другої світової війни, що змусило міжнародну спільноту шукати нові шляхи міжнародного співробітництва. Уже в лютому 1946 року питання з'явилося на порядку денному Генеральної Асамблеї ООН. Резолюція A/RES/8 (I) визнала, що проблема біженців є за своїм характером і масштабами міжнародною; біженці, які мають вагомий заперечення проти повернення до країни походження, не будуть примусово повертатися на батьківщину, ними буде займатися відповідний міжнародний орган або уряди держав, до яких біженці прибули, якщо вони візьмуть на себе

витрати і відповідальність за утримання біженців; статус біженців не може бути поширений на воєнних та інших злочинців, які піддаються переслідуванню за вчинення кримінальних злочинів [10].

Статут Міжнародної організації у справах біженців 1946 року встановив, що термін «біженець» застосовується до особи, яка покинула країну, громадянином якої вона є, або звичне місце проживання, або особи, яка знаходиться поза її межами і яка незалежно від того, чи зберегла вона своє громадянство, належить до однієї з визначених категорій (жертви нацистського чи фашистського режимів чи режимів, що брали участь у Другій світовій війні на боці фашистських режимів; жертви квіслінговських та подібних до них режимів; іспанські республіканці та інші жертви фалангістського режиму в Іспанії; особи, що розглядалися як біженці до початку Другої світової війни із причин расового, національного характеру чи внаслідок їхніх політичних переконань; бездоглядні діти до 16 років, що опинилися без батьківського піклування через війну) [11].

Міжнародна організація у справах біженців стала першим міжнародним органом, який опікувався всіма аспектами захисту біженців. Організація здійснювала свою діяльність до 1951 року, коли було засноване Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (далі – УВКБ), яке перебало на себе її функції. Відповідно до ст. 6 Статуту Управління, компетенція Верховного комісара поширюється на: всіх осіб, що розглядалися як біженці у договорах ліги Націй та Статуті Міжнародної організації у справах біженців; на осіб, що у результаті подій, які відбулися до 1 січня 1951 року, і через цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою раси, віросповідання, громадянства чи політичних переконань, перебувають поза межами країни громадянства і не можуть користуватися захистом її уряду чи не бажають скористатися таким захистом або через такі побоювання, або з причин, не пов'язаних із міркуваннями особистої зручності, або не маючи громадянства і перебуваючи поза межами країни свого звичайного місця проживання, не можуть чи не бажають повернутися до неї через такі побоювання чи з причини, не пов'язаних із міркуваннями особистої зручності; на всіх інших осіб, які знаходяться поза межами країни громадянства, або, якщо вони не мають громадянства, поза межами країни свого звичайного місця проживання, через цілком обґрунтовані побоювання переслідувань за ознакою раси, віросповідання, громадянства чи політичних переконань, або не можуть, або з причин вказаних побоювань не бажають користуватися захистом уряду країни громадянства, або якщо вони не мають громадянства, повернутися до країни звичайного місця проживання [12].

УВКБ нерідко виходить за межі мандата, визначеного Статутом, беручи (на підставі окремих резолюцій ГА ООН) під захист інші категорії осіб, наприклад, жертв збройних конфліктів, масових порушень прав людини і навіть вимушених переселенців, що змінюють місце проживання в межах однієї країни [13].

Дещо відмінні визначення поняття «біженець» містяться у ст. 1 Конвенції про статус біженців 1951 року [14], у ст. 1 Протоколу щодо статусу біженців 1966 року [15], в міжнародних документах регіонального характеру [16]. Не вдаючись в аналіз відмінностей у цих поняттях, що не є метою цієї роботи, зауважимо, що у понятійно-термінологічному інструментарії УВКБ дослідники виділяють кілька категорій біженців: 1) конвенційні біженці – особи, що повністю відповідають критеріям, визначеним ст. 1 Конвенції 1951 року про статус біженців; 2) біженці *de facto* – особи, що не відповідають вимогам Конвенції 1951 року та не можуть повернутися до країни свого постійного місця проживання з гуманітарних міркувань; 3) мандатні біженці – особи, які можуть отримувати допомогу безпосередньо від УВКБ завдяки відповідності їх

вимогам Статуту УВКБ ООН; 4) транзитні біженці – особи, яких тимчасово приймають на території якої-небудь держави, за умови, що вони переїдуть до іншої країни; 5) біженці «на орбіті» – особи, яким не надають статусу біженця в жодній країні та які змушені переїздити з однієї країни в іншу [17, с. 61–62].

Внаслідок Другої світової війни в міжнародному праві з'явилася ще одна категорія мігрантів – переміщені особи. На відміну від біженців, які покинули країну громадянства через певні обставини, переміщені особи – це особи, що примусово були вивезені під час Другої світової війни з окупованих німецькими військами територій для використання як робочої сили. Упродовж останнього року війни країни антигітлерівської коаліції уклали низку угод щодо повернення їх на батьківщину [1, с. 493]. У суворому розумінні переміщені особи не є вимушеними мігрантами, оскільки вони змінюють місце проживання не з власної волі (хоча й під тиском обставин), а примусово. Тобто ця категорія осіб є примусовими мігрантами.

Проте згодом термін «переміщені особи» набув ширшого значення і на міжнародному рівні почали обговорюватися питання захисту внутрішньо переміщених осіб. З огляду на те, що такі особи вимушено мігрують у межах своєї держави, яка володіє суверенітетом, у міжнародному праві відсутні імперативні норми, що безпосередньо спрямовані на визначення їх статусу. Однак УВКБ ООН часто включає внутрішньо переміщених осіб до програм допомоги. У 1998 році Представник Генерального секретаря ООН із питань внутрішньо переміщених осіб презентував Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення [18], які не мають обов'язкового характеру, але можуть розглядатися як своєрідний орієнтир для урядів, міжурядових та неурядових організацій у сфері захисту прав таких осіб. Згідно з п. 2. Принципів, внутрішньо переміщеними особами вважаються особи або групи осіб, які були змушені покинути свої будинки або місця постійного проживання, зокрема внаслідок або задля уникнення наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини, стихійних або антропогенних лих і які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон.

У другій половині 70-х років під мандат УВКБ ООН потрапили також особи, що шукають притулку. За визначенням УВКБ особа, що шукає притулку, – це людина, що шукає міжнародного захисту самостійно чи в межах групи. У країнах з індивідуальними процедурами це особа, за чий клопотання держава, в якій це клопотання подано, ще не ухвалила остаточного рішення. Не кожна особа, що шукає притулку, зрештою буде біженцем, але кожен біженець до того, як отримає свій статус, є особою, що шукає притулку [19]. Тобто особи, що шукають притулку, – це особи, що мають намір отримати статус біженця, але з тих чи інших причин ще його не отримали.

До відання УВКБ ООН належать також справи репатріантів (колишні біженці або внутрішньо переміщені особи, які стихійно чи організовано повертаються в країну чи район свого проживання) та осіб без громадянства, що також можуть належати до всіх розглянутих вище категорій. Такі особи потребують спеціальних прав з огляду на вразливість їх становища, однак, на нашу думку, до класифікації вимушених мігрантів їх включати не варто. По-перше, репатріанти мають повертатися на батьківщину добровільно, а не вимушено чи примусово (хоча винятки існують, вони суперечать принципам міжнародного гуманітарного права), отже, вважати їх вимушеними мігрантами не можна (хоча перед поверненням до країни громадянства чи звичайного місця проживання вони й були такими). По-друге, особи без громадянства не є самостійною категорією вимушених мігрантів – вони можуть бути особами, що шукають притулку, біженцями, вимушеними переселенцями або не належати до жодної із вказаних категорій. Однак їхнє становище має відповідні особливості

через відсутність правового зв'язку (громадянства) з будь-якою державою.

Міжнародно-правові норми, що регулюють питання, пов'язані зі статусом біженців, шукачів притулку, вимушених переселенців на регіональному рівні, а також положення двосторонніх угод, є численними та різноманітними. Так само, як і універсальні міжнародні договори, вони не містять визначення поняття вимушених мігрантів та не систематизують їхні категорії.

Проте правове закріплення цього поняття, на нашу думку, є так само необхідним, як і введення загальних критеріїв належності особи до вимушених мігрантів. Як ми вже зазначали, є велика кількість факторів, що можуть спонукати людей до переміщення. Доводиться констатувати, що в сучасному світі кількість цих факторів зростає, з'являються нові, іноді навіть непередбачувані причини масової міграції. Одним із викликів сучасності є швидка й інтенсивна зміна клімату, яка разом з іншими екологічними негараздами та техногенними катастрофами вже спричинила і, вочевидь, спричинятиме міграцію людей із регіонів, що стають непридатними чи майже непридатними для життя. Сучасне міжнародне право виявилось не готовим для оцінки правового статусу таких мігрантів, визначення наявності чи відсутності потреб їх особливого захисту.

Варто мати на увазі, що деякі фактори, які спричиняють міграцію, пов'язані з пошуком кращих економічних можливостей і соціальних умов, зручностей і комфорту. Для таких мігрантів можливе повернення на батьківщину не є небезпечним та не створює ризиків порушення прав і свобод. Вочевидь, особливого правового захисту вони не потребують.

Інші особи змушені мігрувати через переслідування, дискримінацію, міжнародні та внутрішні збройні кон-

флікти, різні катастрофи та інші обставини, що є реальною загрозою для життя, здоров'я, свободи, особистої недоторканності тощо. Такі особи є особливо вразливими і тому мають бути наділені спеціальними правами заради можливості ефективної реалізації загальних прав людини.

Отже, люди, вмотивовані на міграцію різними факторами, повинні мати різний правовий статус. Вимушені мігранти мають невеликі можливості для вибору варіанту своєї поведінки, а іноді не мають їх взагалі. Вони є жертвами різних обставин, які змушують покинути місце звичного проживання.

На нашу думку, у міжнародно-правовому регулюванні варто сформувати загальне визначення вимушеного мігранта з наданням йому відповідного правового захисту та визначенням особливостей для окремих категорій – біженців, внутрішньо переміщених осіб, шукачів притулку, екологічних біженців та інших.

Вважаємо, що вимушеним мігрантом варто вважати особу, яка під тиском обставин виняткового характеру змушена покинути своє звичне місце проживання з метою переселення на постійній чи довготривалій основі в іншу країну чи інший регіон у межах країни місця проживання. При цьому обставин виняткового характеру належать такі, що становлять безпосередню загрозу життю і здоров'ю вимушених мігрантів (збройні конфлікти як міжнародного, так і неміжнародного характеру; масові і тривалі порушення прав людини, в тому числі дискримінація, неправомірне переслідування за різними ознаками; стихійні лиха, екологічні та техногенні катастрофи, зміна клімату та інші обставини, що зумовлюють небезпеку навколишнього середовища; голод, нестача питної води тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакаев О.В., Римаренко Ю.І. Юридична енциклопедія в 6-ти томах. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 3. 850 с.
2. What is forced migration? Forced migration online: веб-сайт. URL: <http://www.forcedmigration.org>.
3. Бекашев Д.К., Иванов Д.В. Международно-правовое регулирование вынужденной и трудовой миграции: монография. Москва: Проспект, 2013. 479 с.
4. Соглашение о выдаче удостоверений личности русским и армянским беженцам: от 5 июля 1922 г. и 31 мая 1924 г. URL: <http://unhcr.org.ua/img/uploads/docs/Agreement%201926.pdf>.
5. Конвенция о международном статусе беженцев: Подписана в Женеве 28 октября 1933 г. URL: <http://unhcr.org.ua/img/uploads/docs/Convention%201933.pdf>.
6. Временное соглашение о статусе беженцев, прибывающих из Германии: Подписано в Женеве 4 июля 1936 г. URL: <http://unhcr.org.ua/img/uploads/docs/Temp%20Agreement%201936.pdf>.
7. Конвенция про статус беженцев, прибывающих из Германии: Подписана в Женеве 10 февраля 1938 г. URL: <http://unhcr.org.ua/img/uploads/docs/Convention%20Germany%201938.pdf>.
8. Соглашение о правовом статусе русских и армянских беженцев: Подписано в Женеве 30 июня 1928 г. URL: <http://unhcr.org.ua/img/uploads/docs/Agreement%201928.pdf>.
9. Котляр О.І. Утворення та розвиток міжнародних організацій у наданні допомоги біженцям. Адвокат. 2013. № 2 (149). С. 21–25.
10. Вопрос о беженцах: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 12 февраля 1946 г. A/RES/8 (I). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/034/65/IMG/NR003465.pdf?OpenElement>.
11. Устав Международной организации по делам беженцев : от 20 августа 1948 г. URL: http://unhcr.org.ua/img/uploads/docs/1946%20Statute_3.pdf
12. Устав Управления Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по делам беженцев: утвержден Резолюцией ГА ООН 428 (V) от 14 декабря 1950 г. URL: <http://unhcr.org.ua/img/uploads/docs/UNHCR%20Statute.pdf>.
13. Котляр О.І. Визначення поняття «біженець» у міжнародних документах. Адвокат. 2013. № 6 (153). С. 36–40.
14. Конвенція про статус біженців: ухвалена 28 липня 1951 р. Конференцією повноважних представників з питань біженців і апатридів. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_011/page.
15. Протокол щодо статусу біженців : від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_363
16. OAU Convention governing the specific aspects of refugee problems in Africa adopted by the Assembly of Heads of State and Government at its Sixth Ordinary Session Addis-Ababa, 10 September 1969. URL: <http://www.unhcr.org/about-us/background/45dc1a682/oau-convention-governing-specific-aspects-refugee-problems-africa-adopted.html>.
17. Фесенко О.А. Адміністративно-правовий статус внутрішньо переміщених осіб в Україні: дис. ... канд. юрид наук: 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2016. 256 с.
18. Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення: прийняті в 1998 р. URL: http://unhcr.org.ua/attachments/article/1293/guiding_principles_on_internal_displacement_ua.pdf.
19. Введение в международные вопросы защиты беженцев: Департамент Международной Защиты Управления Верховного Комиссара ООН по делам беженцев від 1 августа 2005 г. URL: http://www.unhcr.ru/files/SS1_Protection.pdf.